

ISSN 2411-4758 (Print) 2518-1602 (Online)

Native word in ethnocultural dimension, Drohobych, Posvit, 2021, pp. 122-131.

DOI: <https://doi.org/10.24919/2411-4758.2021.211691>

УДК 80

КОНЦЕПТ «СВОБОДА» ТА ЙОГО КОНОТАЦІЇ У КОГНІТИВНО-СЕМАНТИЧНОМУ ПОЛІ ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТІ Г. СКОВОРОДИ

Оксана ПЕТРИВ,

кандидат філософських наук, доцент кафедри філологічних дисциплін та методики їх викладання в початковій школі, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

(Україна, Дрогобич) petriv.sana@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5194-6486>

Research ID: Y-6089-2019 <http://www.researcherid.com/rid/Y-6089-2019>

Статтю подано до редколегії/The article is submitted to the editorial board:
11.09.2020.

Статтю опубліковано/The article is published: 22.02.2021.

У статті здійснено лінгвокультурологічний аналіз концепту «свобода» в мові творів Г. Сковороди; з'ясовано семіотичне наповнення концепту в когнітивно-семантичному полі життя і творчості Г. Сковороди та в контексті української культури; виявлено його конотації. Встановлено, що слово-денотат «свобода» й конотації до нього («рівна нерівність», «щастя», «сродна праця», «вольність», «Богдан-герой», «веселіє духа», «глибоке серце», «світ ловив мене та не спіймав» та інші) мають ментально-світоглядну специфіку, оскільки концептуалізують вчення Г. Сковороди про людину та сенс її життя.

Ключові слова: Г. Сковорода; конотація; концепт; ментальність; мовна свідомість; свобода; творчість.

THE CONCEPT OF “FREEDOM” AND ITS CONNOTIONS IN THE COGNITIVE-SEMANTIC FIELD IN THE LIFE AND WORK OF HRYHORII SKOVORODA

Oksana PETRIV,

Candidate of Philosophy, Associate Professor of the Department of philological sciences and techniques of teaching in elementary school, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

(Ukraine, Drohobych) petriv.sana@gmail.com

The aim of the article is a linguo-cultural analysis of the concept of "freedom" in the language of H. Skovoroda's works, which verbalizes the code of the national consciousness of Ukrainians and the linguistic consciousness of the writer-philosopher. Within this goal, the following tasks have been solved: the semiotic content of the concept of "freedom" in the cognitive-semantic field of life and work of H. Skovoroda and in the context of Ukrainian culture was clarified; its connotations were revealed. The concept of "freedom" is one of the determinants of the linguistic consciousness of the Ukrainian people and an individual speaker, the evidence of which is the verbal oral folk and professional creativity of Ukrainians and a number of connotations to it. The language of H. Skovoroda's works is a syncretic example of Old Slavonic, as the oldest literary language of the Slavs, and colloquial Ukrainian of the time of the writer-philosopher, as well as modern Ukrainian literary language. The word-denotation "freedom" and connotations to it ("equal inequality", "happiness", "related work", "freedom", "Bogdan the Hero", "cheerful spirit", "deep heart", "the world tried to catch me but failed" and others) have a mental and ideological specifics, as they conceptualize the teachings of H. Skovoroda about man and the meaning of life. The writer-philosopher mostly uses in his speech a lexical way of expressing the connotative meaning of the concept of "freedom" through such tropes as comparisons, epithets, phraseologisms and other means of poetic speech, sometimes authorial innovations that give dynamism to this lexical-semantic field allegory as the dominant features of his style.

Prospects for further research are related to the linguistic and cultural substantiation of the concept of "freedom" in the language of the works of Lesya Ukrainka, who, like H. Skovoroda, represents the Ukrainian philosophical and literary tradition of existential orientation.

Key words: *H. Skovoroda; connotation; concept; mentality; linguistic consciousness; freedom; creativity.*

Постановка проблеми. Вивчення мови Г. Сковороди є надзвичайно важливим в її теоретичних та практичних аспектах, а саме для: наукового дослідження на засадах лінгвокультурології; формування мовної картини світу українця ХХІ ст., а відтак, в поєднанні знання та досвіду, мовної свідомості та почуття національної ідентичності; зняття суперечності між полімовною культурою, особливостями соціолекту української інтелігенції кінця ХVІІІ ст. та хибним сприйняттям як тотожного російському мовного оформлення її словесної творчості.

Використання концепту «свобода» та його конотацій у когнітивно-семантичному полі життя та творчості Г. Сковороди відображає історичні особливості розвитку сучасної української мови, специфіку мовної свідомості українського письменника-філософа, екзистенційний світоглядно-ментальний характер змісту та мовного оформлення його художньо-літературних та філософських творів.

Аналіз досліджень. Проблему мови творів Г. Сковороди почали вивчати українські та зарубіжні вчені з початку XIX ст. і дискусії серед мовознавців тривають досі. Серед дослідників феномену мови творів Г. Сковороди імена Д. Багалія, І. Білодіда, Л. Гнатюк, Г. Данилевського, П. Житецького, М. Жовтобрюха, І. Огієнка, В. Русанівського, І. Срезневського, І. Франка, Д. Чижевського, Ю. Шевельова та низки інших. Узагальнювальний висновок досліджень проблеми та наші міркування формулюємо у твердженнях про те, що:

✓ мовне оформлення творчості українського письменника-філософа відображає староукраїнську мовну свідомість мовця, у якій зміст поняття «свобода» відповідає сучасному значенню: «свобода, вільна особа, громадянин» (Белей, 2001, с. 226);

✓ світоглядно-ментальні, мовні особливості Г. Сковороди як представника високоосвіченої української еліти XVIII ст. сформувалися під час навчання в Київській академії (1632 – 1817) на засадах насамперед філософії античності, староукраїнської літературно-писемної барокової традиції XVI – XVIII ст., Святого Письма, патристики. Критерієм освіченості тоді слугувало знання мов, тож Г. Сковорода досконало знав класичні (грецьку, латинську, староєврейську), церковнослов'янську (київськийго ізводу) та новітні (німецьку, польську, частково італійську) мови (Гнатюк, 2013, с. 51 – 56);

✓ творчість Г. Сковороди в церковнослов'янському мовному вираженні знаменує завершення епохи її використання в українському культурному просторі, а поява в 1798 році «Енеїди» І. Котляревського – перехід до формування української літературної мови на народній основі;

✓ Г. Сковорода користувався київською редакцією (ізводом) церковнослов'янської мови, що у вимові відтворювала фонетичні правила української розмовної мови (про що є свідчення сучасників письменника-філософа, зокрема найближчого друга, учня та першого біографа Г. Сковороди М. Ковалинського (1745–1807). Знання чи незнання цього факту широким загалом, а також ролі та значення церковнослов'янської мови в історії розвитку сучасної української літературної й інших слов'янських мов (зокрема російської), породжують хибні уявлення про меншовартісний статус української мови, замовчують проблему значного впливу української освіти, науки, творчості та просвітницької діяльності творців української культури на розвиток російської мови й культури як вторинної щодо української.

Свідченням впливу, своєрідного «донорства» української культури щодо російської є низка факторів, зокрема:

✓ час заснування найстарших вищих навчальних закладів в Україні та Східній Європі: 1576 р. – Острозької та 1615 р. – Києво-Могилянської академії, на противагу 1687 р., часу заснування Слов'яно-греко-латинської академії в Москві як першого вищого навчального закладу в Московії;

✓ українське походження та освіта, здобута в Київській академії, більшості з членів професорсько-викладацького складу та ректорів московської академії;

✓ навчання в 1734 – 1735 рр. Михайла Ломоносова в Києво-Могилянській академії;

✓ місце видання та авторство науково-навчальної продукції вихідців із Київської академії, якою користувалися в Москві та інших навчальних закладах слов'янського світу, ідеться насамперед про «Граматику словенську» (1596 р.) Лаврентія Зизанія (1550 – 1634) та «Граматику слов'янську» (1619 р.) Мелетія Смотрицького (1577 – 1633);

✓ мова творчості Г. Сковороди, окрім іншого, спричинила проблему хибного її включення багатьма дослідниками до російської культурної спадщини. Зокрема, знаменитий російський філолог і філософ О. Лосєв (1893 – 1988) трактує Г. Сковороду так: «російський філософ XVIII ст.», «провісник своєрідної російської філософії, оскільки все решта в Росії XVIII ст. було запозиченим і неорганічним» (Лосєв, 1991, с. 222). Це свідчить про нехтування українським етноментальним чинником творчості Г. Сковороди, хибність висновку про належність її до російської інтелектуальної культури, а не про здійснений нею визначальний вплив на розвиток останньої.

Незважаючи на значний бібліографічний обсяг розробки проблеми, досі не вивчена концептосфера мови творів Г. Сковороди, зокрема концепт «свобода», як її складовий елемент, що й обумовило вибір теми нашого дослідження.

Мета статті – лінгвокультурологічний аналіз концепту «свобода» в мові творів Г. Сковороди, яким вербалізовано код національної свідомості українців та мовної свідомості письменника-філософа. У межах визначеної мети необхідно вирішити такі завдання: 1) з'ясувати семіотичне наповнення концепту «свобода» в творчості Г. Сковороди; 2) виявити його конотації; 3) розглянути концепт «свобода» в когнітивно-семантичному полі життя і творчості Г. Сковороди та в контексті української культури.

Виклад основного матеріалу. Когнітивно-семантичне поле життя і творчості Г. Сковороди є сукупністю культурно-історичних обставин його життя й діяльності, біографічних подій і явищ, об'єктивованих у формі та змісті творчості письменника-філософа. У цьому полі відбу-

валися складні пізнавальні процеси, результатом яких постало вчення про дві натури («видима» і «невидима»), три світи (макросвіт/Бог/світ, мікросвіт/людина/світик і Біблія) та принцип самопізнання. На цих антропологічних засадах Г. Сковорода заснував сприйняття себе і світу навколо себе, вирішував проблеми буття в єдності Божественного та земного, природи, людини та культури, визначав єдино можливий шлях пізнання довкілля через пізнання себе, своєї природи, душі і серця, а також самореалізації – через віднайдення спорідненості з ремеслом, професією, народом, природою, Богом, сягав рівня внутрішньої свободи в особистісному сходженні до істини тощо.

Когнітивно-семантичне поле життя і творчості Г. Сковороди (1722 – 1794) представляє в розвитку української літератури перехід від періоду давньої до нової, а форма і зміст низки його творів слугують взірцем філософічно-інтелектуалізованої художньої літератури. Окрім того, Г. Сковорода є засновником української класичної філософії, яка від кінця XVIII до кінця XIX століть виявляє зрілість, виразність, чіткість в своїх специфічних національних рисах, якими є антеїзм – як настанова тісного зв'язку з рідною землею, екзистенційність і кордоцентризм – гостро емоційне переживання сьогоденності життя, життєлюбність, поетичне, лірично-пісенне сприйняття природного й соціального оточення, пріоритет «серця» над «головою».

Філософія й література – духовно-культурні феномени. У цих формах суспільної свідомості проявляється синкретизм емоційно-чуттєвих та інтелектуально-раціональних світоглядних настанов в українській колективній ментальності. І саме тому ім'я «Григорій Сковорода» номінує як відомого українського байкаря, автора пісень (н-д, «Всякому городу свій нрав і права»), так і філософа софійного типу філософування, якому властивий екзистенційно-діалектичний метод відображення дійсності.

За жанровою належністю твори Г. Сковороди класифікуємо як філософські трактати діалогічної сократівської форми, притчі-оповіді алегорично-повчального характеру.

Текстовий рівень творів Г. Сковороди є концептосферою, у якій відображено світогляд письменника-філософа, його індивідуально-особистісні, а також національні ментальні настанови як специфічний спосіб мислення та світосприйняття окремої людини та спільноти.

Тезаурус Г. Сковороди виявляє ментальний рівень світосприйняття та світорозуміння письменника-філософа і в цілості понятійно-категорійного апарату процесу «сприйняття – мислення – відображення» створює простір концептосфери як семантичний зв'язок розрізаних концептів.

Одним із ключових концептів у мовленні Г. Сковороди є концепт «свобода», який має багато конотацій, про що свідчать мова, взірці усної народної творчості, художньої літератури, вербальні символи Української Держави, зокрема текст державного гімну України «Ще не вмерла Україна!» (автор тексту П. Чубинський, 1862) та духовного «Боже великий, єдиний!» (автор тексту О. Кониський, 1885). Концепт виникає, за Д. Ліхачовим, на основі зіткнення прямого значення слова з особистісним та народним досвідом (Лихачев, 1993, с. 4 – 10). Отже, індивідуально-авторська концептосфера письменника-філософа Г. Сковороди відображає концептосферу української національної мови.

Як ми уже зазначали в попередніх дослідженнях проблеми, компонентами концепту як ментального утворення виступають понятійний, перцептивно-образний і ціннісний складники. Причому ціннісна картина світу для спільноти та особистості формується завдяки змісту ключових концептів національної мови, які становлять впорядковану систему – концептосферу (Петрів, 2019, с.144). Концепт «свобода» в мові творів Г. Сковороди є не лише самостійною мовною одиницею, а й відображає понятійно-предметну та функціональну подібність низки інших, які об'єднані спільним змістом з іменем концепту і виявляють конотативне значення щодо нього.

Попри високий рівень філософічності поетичних творів Г. Сковороди (поезії зі збірки «Сад Божественних пісень» чи вірші поза збіркою, байки тощо), в них відображено емоційно-естетичні переживання автора. А тому конотативне значення як додаткове до основного, денотативного «свобода» – передає емоційно-ціннісне ставлення Г. Сковороди до цього фізичного й духовного стану людини як мети її життя. Слово-денотат «свобода» і конотації до нього («рівна нерівність», «щастя», «сродна праця», «вольность», «Богдан-герой», «веселіє духа», «глибоке серце», «світ ловив мене та не спіймав» та інші) мають індивідуально-психологічну, філософсько-світоглядну специфіку, оскільки концептуалізують вчення Г. Сковороди про людину та сенс її життя. Здебільшого в мовленні письменника-філософа це лексичний спосіб вираження конотативного значення концепту «свобода» за допомогою таких тропів, як порівняння, епітети, фразеологізми та інші засоби поетичного мовлення, інколи авторські новотвори, що надають динамізму цьому лексико-семантичному полю, вказують на символізм та алегорію як домінуючі ознаки його художньо-образного стилю філософування. Варто зазначити, що такий спосіб зображення дійсності властивий мовленню письменників-філософів екзистенційного спрямування, серед яких

всесвітньо відомі імена В. Винниченка, А. Камю, С. К'єркегора, М. Коцюбинського, Лесі Українки, Ж.-П. Сартра та низки інших.

У 9-й Пісні «Саду Божественних пісень» Г. Сковорода вводить концепт «свобода» у визначення свого життєвого кредо: «Мені ж свобода лиш одна вабна і безпечальна, препроста путь, В житті це мірка є основна, З'єднає коло циркуль отут» (Сковорода, 1994, Т.1, с. 56). У лексико-семантичному полі цього мікротексту конотаціями щодо денотата «свобода» є:

«путь» – у значенні життєвого шляху, власне життя як самодостатньої мети і, згідно з задумом Творця, призначення людини;

«мірка» – у значенні життєво важливих і вічних цінностей як критерії моральності;

«коло» – у значенні руху життя, діалектичної, суперечливої єдності протилежностей і відмінностей у ньому. Це найулюбленіший символ у філософії Г. Сковороди. Д. Чижевський визначає подвійний зміст цього символу: «... з одного боку, коловий рух є рух високого, святого, дійсного буття, що не має цілі, мети, потреб поза межами себе самого. З другого боку – це невпинний, невтомний рух обмеженого, недосконалого буття – людської душі, що ніколи не може заспокоїтись, шукаючи та не знаходячи чогось у собі самій» (Чижевський, 1934, с.23).

До лексико-семантичного поля концепту «свобода» та його конотацій умовно включаємо й антиподи, які Г. Сковорода використовує для підсилення основного значення, зокрема: «лукавий світ», «неволя», «злото», «світ ловив», «неволя», «рабство» тощо.

Важливо пам'ятати, що обставини культурно-історичного та політичного життя в Україні часів Г. Сковороди були складні й пов'язані з ліквідацією в 70-х роках XVIII ст. автономного устрою Лівобережжя та Слобожанщини, супроводжуваної закріпаченням українського населення указом Катерини II від 3 травня 1785 р., з обмеженням права вільного переходу селян з однієї місцевості в іншу. Однак найбільшої шкоди історичному розвитку української культури заподіяла «Жалувана грамота дворянству» (1785). Козацька старшина й українська шляхта зрівнювалися правами з російським дворянством, а це робило неможливим її опір антиукраїнській політиці Російської імперії, сприяло зросійщенню української інтелігенції, втраті нею ідентичності, а для української культури загалом – втрату суб'єкта національного культуротворення. Отже, на кінець XVIII ст. Україна стала периферією, провінцією Російської держави. Українське козацтво і старшина чинили спротив, боролися, йшли в еміграцію або ж приймали ситуацію, виживали, а щоб отримати статус російського дворянства, зрікалися своєї мови, звичаїв, наці-

ональності. Г. Сковорода, як засвідчують факти його біографії, не був пристосуванцем.

У притчі «Убогий Жайворонок» мовою алегорії письменник-філософ говорить про внутрішню, екзистенційну свободу як самодостатність: «... бачачи неволю й полон тетерваковий, що гине він для чужої користі, не лінуйся працювати і для своєї власної вигоди й творити необхідне – будеш тоді вільний. А коли не станеш собі самому рабом, змушений будеш працювати на інших і, позбуваючися легкої, потрапиш у тяжку сторлицю працю» (Сковорода, 1994, Т. 2, с. 132). Плакаючи свою свободу й реалізуючи себе у свободі від «лукавого світу», Г. Сковорода обрав «внутрішню» еміграцію. Як сказав М. Шлемкевич, це була «втеча від життя в душу і долю» (Шлемкевич, 1992, с. 21).

Письменник-філософ концептуалізував розуміння екзистенційної свободи як власної світоглядної позиції, особливість свого внутрішнього світу, його становлення й захист в афоризмі-епітафії: «Світ ловив мене, та не спіймав». Підтекст цього афоризму Г. Сковорода впливає зі значення кожної з мовних одиниць вислову: «світ», «ловив», «мене», «та не», «спіймав». Ці поняття трактуємо як конотативні щодо концепту «свобода». Підставою для цього слугує, зокрема, цитата з іншого тексту – авторська посвята притчі «Убогий жайворонок» (1787 р.): «Люб'язному другові Федорові Івановичу Диському, бажаю справжнього миру»: «Дарую тобі Убогого свого Жайворонка. Він тобі заспіває і взимку: не в клітці, а в серці твоєму, і трохи допоможе врятуватися від ловця і хитруна, від лукавого світу цього. О Боже! Як багато цей вовк день і ніч жере незлобивих ягнят!» (Сковорода, 1994, Т. 2, с. 124). З використання концепту «свобода» та його конотацій формулюємо прихований, внутрішній зміст вислову в компонентах тези, аргументації та висновку: «Я вільний. Мені вдалося зберегти внутрішню особистісну свободу в протистоянні та опорі спокусам зовнішнього світу. Свобода – це боротьба».

Г. Сковорода прагнув свободи не *від* світу, а *для* можливості жити згідно зі своїми переконаннями, цінностями, уявленнями та знаннями. Письменник-філософ не був байдужим до життя українського народу та його історії. Свою громадянську позицію він висловив у тексті вірша «De libertate» («Про свободу»). Концептуалізуючи поняття «свобода», Г. Сковорода визначає її цінність через порівняння з матеріальними благами й цінностями – «злотом» і стверджує, що «проти свободи воно лиш болото» (Сковорода, 1994, Т. 1, с. 85). Отже, протиставляючи вартості духовні й матеріальні в житті людини, письменник-філософ беззаперечними визначає перші з названих, пов'язані з роботою душі й серця, волею людини.

Свобода є тим, що визначає людину за її сутність. Це фундаментальна, універсальна характеристика людського буття, яка визначає здатність людини обирати та керувати своїм життям. Г. Сковорода з острахом говорить про небезпеку втратити свободу, використовуючи ідіому «пошитись в дурні», адже відсутність вибору, втрата свободи і для людини і для народу рівносильна неволі, рабству. У цьому контексті Г. Сковорода віншує побажаннями вічної слави великого гетьмана України Богдана Хмельницького: «Слава навіки буде з тобою, Вольності отче, Богдане-герою!» (Сковорода, 1994, Т. 1, с. 85). Зиновій-Богдан Хмельницький (1595 – 1657) в українській історії та культурі є символом борця за свободу й права як окремої людини, так і всього нашого народу. У цьому сенсі ім'я «Богдан» у тексті вірша є образно-символічною конотацією концепту «свобода», що наповнює його зміст додатковим національним значенням.

Висновки. Мова творів Г. Сковороди – соціокультурний феномен, посталий як результат синтезу старослов'янської як найстарішої літературної мови слов'ян, розмовної української часів письменника-філософа, а також сучасної української літературної мови. Літературну творчість Г. Сковороди характеризує високий рівень екзистенційної філософичності, що, зокрема, відображено в змістовому наповненні концепту «свобода» як здатності людини обирати та керувати своїм життям. Розуміння письменником-філософом свободи як універсальної характеристики людського буття відповідає настанові екзистенційної свободи в українській ментальності, а також відображає мовну свідомість української інтелігенції – як староукраїнської, так і новітньої.

Концепт «свобода» – один із визначальних для мовної свідомості українського народу та індивідуального мовця, чому свідченням є вербальна усна народна та професійна творчість українців, як і низка конотацій до нього. **Перспективи подальшого дослідження** пов'язані з лінгвокультурологічним обґрунтуванням мети використання концепту «свобода» в мові творів Лесі Українки, яка, як і Г. Сковорода, репрезентує українську філософсько-літературну традицію.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Белей, Л., Белей, О. (2001). *Старослов'янсько-український словник*. Львів: Свічадо.
- Гнатюк, Л. (2013). Чому вивчення мови Григорія Сковороди актуальне для українців у XXI столітті. *Дивослово*, № 5. 51 – 56.
- Лихачев, Д. С. (1993). Концептосфера русского языка. *Известия РАН. Сер. лит. и яз.*, 4 – 10.
- Лосев, А. (1991). *Философия. Мифология. Культура*. Москва: Политиздат.

Петрів, О. (2019). Концепт «свобода» в когнітивно-семантичному полі вірша Івана Франка «Ще не пропало!». *Рідне слово в етнокультурному вимірі: зб. наук. праць*. Дрогобич, Посвіт, 142 – 150.

Сковорода, Г. (1994). *Твори*: У 2 т. Т.1. К.: АТ «Обереги».

Сковорода, Г. (1994). *Твори*: У 2 т. Т. 2. К.: АТ «Обереги».

Чижевський, Д. (1934). *Філософія Г. С. Сковороди*. Варшава: З друкарні Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові.

Шлемкевич, М. (1992). *Загублена українська людина*. Київ: МП Фенікс.

REFERENCES

Belei, L. & Belei, O. (2001). *Starosloviansko-ukrainskyi slovnyk [Old Slav-ic-Ukrainian dictionary]*. Lviv: Svichado. [in Ukrainian].

Ghnatjuk, L. (2013). Chomu vyvchennja movy Ghryghoriia Skovorody aktualne dlia ukrainciv u XXI stolitti [Why the study of Hryhoriy Skovoroda's language is relevant for Ukrainian in the 21 century]. *Dyvoslovo, Wonderword*, № 5, 51 – 56. [in Ukrainian].

Lihachev, D. S. (1993). Konceptosfera russkogo jazyka [The conceptsphere of the Russian language]. *Izvestia RAN. Ser. lit. i jaz.*, 4 – 10. [in Russian].

Losev, A. F. (1991). *Filosofija. Mifologija. Kultura. [Philosophy. Mythology. Culture]* Moscow: Politizdat. [in Russian].

Petriv, O. (2019). Koncept «svoboda» v koghnityvno-semantychnomu poli virsha Ivana Franka «Shhe ne propalo!» [The concept of «freedom» in the cognitive-semantic field of Ivan Franko's poem «It is not gone yet!】. *Ridne slovo v etnokulturnomu vymiri – Native word in the ethnocultural dimension*. Droghobych, Posvit, 142 – 150. [in Ukrainian].

Skovoroda, Gh. (1994). *Tvory [Works]*: U 2 t. T.1. Kyiv: AT «Obereghy». [in Ukrainian].

Skovoroda, Gh. (1994). *Tvory [Works]*: U 2 t. T. 2. Kyiv: AT «Obereghy». [in Ukrainian].

Chyzhevs'kij, D. (1934). *Filosofija Gh. S. Skovorody [Philosophy of G. S. Skovoroda]*. Warsaw: From the printing house of the Taras Shevchenko Scientific Society in Lviv. [in Ukrainian].

Shlemkevych, M. (1992). *Zaghublena ukrainska ludyna [Lost Ukrainian man]*. Kyiv: MP Feniks. [in Ukrainian].